

ФУНКЦІОНАЛЬНА ОСОБЛИВІСТЬ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ: ЗАХИСТ ПРАВ, СВОБОД ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ЛЮДИНИ

Рассмотрены функции современного государства как социального арбитра. Проанализирован принцип государственной защиты прав и свобод, базирующийся на обязанности государства создавать систему защиты прав и свобод человека и устанавливать специальные юридические процедуры этой защиты.

Ключевые слова: *современное государство, социальный арбитр, институт юридической ответственности.*

Among numerous functions of the modern state the priority place belongs to what, which are connected to life-support and safety of the person.

The modern state is social arbiter. The principle of a state guard of the rights and freedom is based on the responsibility of the state to create the protective system of the rights and freedom of the person and to install special legal procedures of this guard. The special place in these processes belongs to institute of the legal responsibility of the state to the person.

Key words: *modern state, social arbiter, institute of the legal responsibility*

Проблема реалізації та захисту прав людини – одна з найважливіших сфер сучасних наукових досліджень. Починаючи з вчень стародавніх мислителів (Платона, Арістотеля, Полібія тощо) і до наших часів філософи, соціологи, політики, правознавці намагалися осягнути її сутність, окреслити історичні і сучасні параметри, проблеми, необхідні для цілісного її аналізу, практичного забезпечення прав людини і громадянина.

Права людини – це одна з нагальних проблем людства, яка незмінно знаходиться в центрі уваги наукової думки. Той перелік прав людини, який на даний момент зафіксований в міжнародно-правових документах – результат довгого історичного формування еталонів та стандартів, які стали критеріями демократичності сучасного суспільства.

Цю проблематику не можна вважати мало або недостатньо вивченою, проте серед праць видатних вчених С. Алексєєва, Ю. Тихомирова, В. Оксамитного, В. Бабкіна, М. Козюбри, В. Копейчикова, Н. Оніщенко, О. Петришина, П. Рабіновича та ін. проблеми, присвячені забезпеченню прав людини саме держави, на жаль, достатня увага не приділялася¹.

В сучасному розумінні права людини – це соціальні і юридичні можливості користуватися матеріальними, соціальними та іншими благами. Іноді права людини визначають як міру можливої поведінки людини в суспільстві, тобто можливість скоювати діяння, які не заборонені законом.

© КОМАРНИЦЬКИЙ Денис Сергійович – здобувач Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Права людини належать кожному члену суспільства і складають одну з важливих загальнолюдських цінностей. Держава зобов'язана забезпечити їх реалізацію.

Інститут прав людини являє собою сукупність принципів права, які притаманні як міжнародному, так і внутрішньодержавному праву і, які відображають історично досягнутий рівень демократизму та гуманності суспільства. Звідси особлива юридична якість даного інституту: ні міжнародні договори, ні національне законодавство не можуть обмежувати права людини.

Таким чином, міжнародні стандарти прав і свобод людини, сформовані, виходячи з всесвітнього досвіду і втілюють тенденції сучасного прогресу, визначають нормативний мінімум для державної регламентації даного інституту з доступними відстороненнями від цього стандарту щодо його перевищення чи конкретизації.

Ідея соціальної держави знайшла своє відображення у Конституції України: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» (ст. 1) «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» (ст. 3).

Ця ідея тісно пов'язана із ключовими для визначення правового статусу особи питаннями – свободи і рівності.

В умовах ринкових відносин спостерігається розходження принципів свободи і рівності. Це визначається й нерівними «стартовими можливостями», і нерівними здібностями людей, їх непідготовленістю до входження у стихію ринку, психологічними особливостями індивіда, гендерною нерівністю тощо. Таке протиріччя між свободою й рівністю виявилось не тільки у сучасній Україні, а й у усіх державах з ринковою економікою².

Питання свободи і рівності не викликали до себе великої уваги у нашому суспільстві, хоча у кризові періоди вони вкрай важливі для визначення концепції взаємовідносин людини і держави. Ця концепція повинна чітко сформулювати відповіді на питання: чи бере держава на себе функцію соціального захисту людини, чи функціонує інститут юридичної відповідальності держави перед особою; чи буде (і чи повинна) держава регулювати розподільчі відносини; чи є правомірним перерозподіл прибутку між різними соціальними верствами суспільства через оподаткування, державний бюджет, фінансування соціальних програм; чи повинна держава займатися «вирівнюванням» соціальної та гендерної нерівності; чи веде свобода, що формується в економічній сфері, до встановлення соціальності; чи застаріли ідеї рівності у нових умовах, чи є вони міфом, чи реальністю; можливо чи ні створити суспільство, що засноване на засадах соціальної справедливості й моральності.

Моделі ринкового суспільства, що пропонувались на початковому етапі реформ в Україні, були засновані на жорстких стандартах, що пов'язані з боротьбою за існування, конкуренцією, мінімізацією ролі держави у соціальному захисті прав людини. Ці моделі не тільки втратили первісну значущість у розвинених державах, а й не враховували особливості постсоціалістичної економіки й суспільної свідомості, що виникала на зовсім інших засадах. Люди, як відомо, важко розлучаються з ідеологічними міфами, якщо останні відповідають природному прагненню людини до рівності, справедливості, утвердженню гідності особи. Тому необхідно зважати на соціальне очікування суспільної свідомості й прагнути до формування відносин, у яких держава не буде пасивним споглядачем,

який був би індивідуальним до становища громадян, що увійшли у невідомі їм раніше ринкові ситуації³.

Позиції щодо сумісності свободи і рівності, пропозиції, що спрямовані на підвищення реального соціального статусу людини, виходять за межі суто наукової полеміки – вони безпосередньо впливають на політику держав, на більший чи менший ступінь їх соціальної орієнтованості. Незважаючи на протидію ідеям соціальної держави з боку представників консервативних, монетаристських концепцій, ідея соціальної держави отримує все більше визнання, втілюється у практиці й закріплюється у конституціях сучасних держав.

Визнаючи обмеженість реальних можливостей сучасної Української держави у забезпеченні соціальної захищеності індивіда, необхідно, проте, затвердити принцип соціальної держави як важливий фактор взаємовідносин людини і держави, вирівнювання різких перекосів, що склалися у нашому суспільстві⁴.

Сучасний стан українського суспільства вимагає від наукової спільноти пошуку відповідей на загальносоціальні імпульси, які диктують необхідність зміни стратегії реформування: перехід від неконструктивних спроб замінити державу громадянським суспільством до зусиль, спрямованих на їх збалансовану взаємодію, причому в цьому процесі дуже великого є роль вітчизняного права, його демократичних інститутів та норм. Саме принцип соціального та політичного балансу у взаємовідносинах держави, громадянського суспільства та права повинен стати основою для виправлення і корекції існуючої ситуації.

В цій сфері країна зустрілася сьогодні з найбільшими труднощами. Проблеми у взаємовідносинах вітчизняних владних структур із суб'єктами та інститутами громадянського суспільства є настільки серйозними, що в національній суспільній свідомості стали формуватися полярні, досить стійкі уявлення про те, що в Україні закордонні демократичні інституції взагалі не потрібні, що, крім шкоди, для країни вони нічого не принесли.

Щоб розібратися в цьому питанні слід визначити роль держави як базового елементу української політичної системи, що відповідає за збереження цілісності суспільства та забезпечення його нормальної життєдіяльності, інституції, яка зв'язана або повинна бути зв'язана правом. Вона за допомогою адміністративних структур, органів контролю, профілактики та запобігання протиправної діяльності, регулює різномірний зв'язок та взаємодію між різними суб'єктами. Соціальний простір структурується так, щоб доля ентропійних процесів (невизначених) в соціумі не перевищувала рівень, за яким починаються системно-структурні дисфункції та стає можливим його розпад.

Оголошення магістральною проблемою сьогодення прав людини, визнання інтересів особистості більш вагомими порівняно з інтересами суспільства і держави є класичним постулатом доктрини громадянського суспільства. Однак це не означає і не може означати послаблення ролі держави у захисті та охороні особистості. Більш того, особистість не в змозі вирішувати проблему власної безпеки та поновлення прав, які порушені скоєнням злочину. Це прерогатива держави. З ростом злочинності держава повинна адекватно посилювати свої функції в сфері контролю над нею. Права людини можуть бути гарантовані тільки в умовах сильної держави, яка в змозі управляти суспільством та позитивно впливати на особистість.

Слід наголосити, що у правових державах повинні бути створені і діяти механізми, за допомогою яких справляється ефективний вплив на якісну сторону діяльності державного апарату, особливо щодо дотримання прав і свобод людини.

У процесі реалізації прав і свобод держава виступає посередником між особою та суспільством та, використовуючи гуманістичну основу права, робить його інструментом досягнення своїх цілей. Для задоволення своїх потреб та інтересів людство змушене шукати оптимальні форми співвідношення між особою, державою та громадянським суспільством, застосовуючи при цьому право. Так виникає і оформлюється ідея правової держави. Сучасне розуміння правової держави ґрунтується на основних принципах, що відображають фундаментальні ідеї, в яких визначена ідеальна модель держави, яку можна назвати правовою⁵.

Ще один ракурс проблеми. Виділяють наступні п'ять принципів інституту прав людини: всезагальність; невідчужуваність прав людини; безпосередньої дії; рівності державного захисту прав і свобод.

Принцип всезагальності передбачає загальнолюдську значущість прав людини; вони належать кожному незалежно від громадянства, в тому числі іноземцям, особам без громадянства, біженцям, переселенцям і іншим видам мігрантів.

Принцип невідчужуваності має два аспекти: з однієї сторони, держава не може вилучити чи обмежити без законних підстав права і свободи людини, які визнаються світовим співтовариством, а з іншої – сама людина не може відмовитися від використання цих прав. Така відмова не є юридично дійсною.

Принцип безпосередньої дії означає, що права людини повинні реалізовуватися незалежно від конкретизації їх в законодавстві. Органи правосуддя і інші органи захисту прав і свобод людини вправі посилатися безпосередньо на конкретну конституційну норму чи міжнародних договір, що набрав чинності.

Принцип рівноправ'я має на меті рівність всіх людей перед законом і судом. Інакше кажучи, держава наділяє правами і свободами своїх громадян в однаковій мірі і без виключення для будь-кого. Не допускається дискримінація в залежності від статі, раси, національності, походження, мови, майнового чи посадового положення, відношення до релігії, переконань, належність до суспільних об'єднань і з інших обставин. Але принцип рівноправ'я означає не тільки надання особі рівних можливостей і прав, але і покладення відповідних обов'язків⁶.

Захоронення всіх видів і форм дискримінації, тобто встановлення таких відмінностей, які ставлять одну категорію людей у менш сприятливі умови у порівнянні з іншими, розповсюджується не тільки на своїх громадян, але і на інших категорій людей, в тому числі на іноземців, осіб без громадянства.

Принцип державного захисту прав і свобод витікає з обов'язку держави створювати систему захисту прав і свобод людини, встановлювати спеціальні юридичні процедури цього захисту. Саме державний захист інституту прав людини надає даному інституту особливу надійність. Разом з тим і сама держава може стати порушником прав людини. І тут серйозною гарантією проти подібних порушень може слугувати відповідальність державних органів і посадових осіб за видання не правових актів, а також за дії чи бездіяльність в сфері реалізації актів, які забороняють права і свободи людини. Такого роду відповідальність передбачена не тільки внутрішньодержавними актами, але і міжнародними документами.

Розвитком цього принципу є інститут юридичної відповідальності держави перед особою.

Інститут відповідальності держави перед особою - це одна з головних гарантій прав і свобод людини, закріплених у чинному законодавстві. Держава встановлює механізм власної публічно-правової відповідальності, бере на себе обов'язок забезпечити також можливість її реалізації, зробити доступною для

громадян. Цим досягається послаблення тиску держави на суспільство і водночас підвищується можливість його контролю за діями держави, за рішеннями її органів та посадових осіб.

Проблема відповідальності держави перед особою - це проблема відповідних правовідносин, в яких держава, проте, має виступати не суб'єктом особливої значущості, а суб'єктом - відповідальною стороною. Це і є правові відносини рівних сторін, в яких держава проте має ряд переваг перед особою⁷.

Традиційно систему гарантій прав, свобод і обов'язків особистості поділяють на дві групи: загальні і спеціальні правові (юридичні).

З точки зору форми закріплення правові гарантії поділяються на конституційні і галузеві.

Удосконалення системи юридичних гарантій повинно йти не тільки з цих напрямів, але і за лінією закріплення в нормах права стимулюючих гарантій в цілях підвищення соціально-правової активності особистості, які сприяють виробленню активної життєвої позиції. Особистість, проявляючи себе, повинна мати для своїх дій юридичну базу у вигляді гарантій.

Загальними гарантіями прийнято вважати економічні, політичні, ідеологічні, які являють собою сукупність економічних, політичних, ідеологічних факторів, що створюють максимум можливих на даному етапі розвитку суспільства і держави умов для реалізації прав і свобод громадян.

Деякі автори з політичних гарантій в самостійну групу виділяють соціальні, а ідеологічні гарантії розглядають як складову частину духовних. Слід погодитися з пропозицією про виділення соціальних гарантій в якості самостійних, а з включенням ідеологічних в склад духовних, на наш погляд, ні. Останні існують самостійно, оскільки відображені в політико-правовій свідомості суспільства в цілому, окремих соціальних груп, індивіда зокрема.

Економічні гарантії є визначальними в системі гарантій, оскільки створюють такі матеріальні умови, які забезпечують найбільш повне задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб особистості. Економічними гарантіями виступають перш за все різні форми майна, економічна політика держави, яка полягає у підтримці різних прошарків населення.

Соціальні гарантії поглиблюють реальний зміст правового статусу особистості на основі принципів гуманізму, справедливості, рівності, розширення реальних умов в реалізації потенційних можливостей як для кожної особистості, так і для всього суспільства.

В юридичній літературі останнього часу відмічено, що в кризових умовах вкрай важливим є питання про соціальний захист самих широких прошарків працюючих мас.

Соціальна захищеність людини в суспільстві визначається реалізацією її права на певний досягнутий рівень, який відображений в системі гарантій. В сучасному правовому полі соціальний захист торкається кожного, оскільки найбільшою «цінністю», якістю, «виміром» сучасного життя є саме людина, її інтереси, права, можливості і, обов'язково, результати, яких вона може досягти в умовах подолання кризових явищ на шляху до демократичних перетворень.

1. *Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні*: Монографія / Кол. авторів; За ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука. – К., 2007. – С. 4. 2. *Морозова Л.А.* Теорія господарства і права в вопросах и ответах: Учеб. пос. – М., 2008. – С. 272–274.

- 3.** Головистикова А.Н., Дмитриев Ю.А. Проблемы теории государства и права: Учебник. – М., 2005. – С. 649–651. **4.** Оніщенко Н.М., Львова О.Л., Макаренко Л.О. Правові аспекти гендерної політики в умовах подолання кризових явищ // Віче. – 2009. – С. 22–24. **5.** Проблемы общей теории права и государства: Учебник / Под общ. ред. В.С. Нерсисянца. – М., 2008. – С. 217–225. **6.** Теория государства и права: Учеб. пос. / А.А. Иванов; под ред. В.П. Малахова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2009. – С. 316–321. **7.** Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах: Монографія / Кол. авторів; За заг. ред. Н.М. Оніщенко. – К., 2007. – С. 92.